

Лекція 12. Соціокультурна природа українського народу

План

1. Роль культури в житті людини і народу.
2. Архетипи української культури.

1. Роль культури в житті людини і народу

Дослідники зазначають: наш час пов'язує в *єдиний соціально-духовний вузол культуру (цінності життя), історію (долю народу) та націю (історичну особистість народу)*. Якщо *нація* – це здатність етносу втілювати *«історичний універсум»* (А. Тойнбі), то *культура* – *провідний чинник конститування життя народу як індивідуальної іпостасі людства, розкриття його етнічного автопортрету, неповторного вираження загальнолюдського досвіду*.

Роль культури полягає в тому, що вона трансформує історичний досвід народу у *знаменування цінностей життя, творчості, духу, в символічний лад спілкування, соціальних значень, вірувань та ідеалів, ієрархії найвищих людських якостей, формування світу людини за вимірами блага, правди, краси*. Культура функціонує у формах, які припускають особистісне розкриття. Тому *культурно-історичний процес репрезентує неповторні риси як індивідуального буття людини, так і історичної особистості людських спільностей (соціальних груп, етносів, націй)*.

У певному розумінні *національна культура завжди втілює ціннісно-сміслову будівництво етносу*. І людина як представник певних спільностей знаходить своє місце в бутті в тому культурно-історичному процесі, який, на думку М. Хайдеггера, характеризує *Дім, Поле, Храм*. Це означає, що людина (як і етнос) шукає те святе довкілля, в якому вона (як у власній хаті) може посісти чільне місце. Щодо цього знаменним є Шевченкове почуття: «В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля».

Людина визначає свій *«топос»* через той *життєвий простір, що забезпечує її земними благами* (природними джерелами існування, включаючи продукти харчування та сировину виробництва), всім тим, що визначається для селянина «полем» і з'являється на його (родинному) столі. І, нарешті, *людина, як і етнос, шукає своє небо і свої святині*, те, що символізується храмом її ідеалів, духовних благ загалом.

Культура визначається тим, що є змістом соціального наслідування. У цій здатності вона виступає як *етнокреативна сила, бо актуалізує не лише втілене в життя, але й нездійсненні можливості історичного процесу, дозволяє збудувати життя за допомогою досвіду минулих поколінь*.

Культура не підлягає лінійному розгортанню в часі від крапки до крапки. Вона розвивається так, *що з самого початку закидається потенційна сітка цілого, а подальший поступ лише актуалізує окремі ланки*, розкриваючи потенції цілого за сегментами, подібно до пелюстків квітки. Ця особливість культури робить її за сучасних умов *фокусом проблем національного розвитку та національного відродження*, що виникають на ґрунті перетворень світової цивілізації на порозі III тис.

Нас дивує *прогрес азіатського («конфуціанського») капіталізму*, що швидко розвивається завдяки широкому використанню досягнень НТР та

традиційних цінностей патерналізму, соціуму особистісних стосунків і моральних зобов'язань, властивостей **первинних базових колективів**. Особливостями таких колективів є здатність характерних для них соціальних процесів виступати не у формі штучних утворень, а природних явищ. Первинні колективи можуть регенерувати, відтворюватися знову і знову в нових історичних обставинах, часто-густо переборюючи сили, що намагаються їх спаплюжити. Про це свідчить *нетлінність етнічних цінностей (мови, моралі, побуту, культури)* чи самовідтворення козацьких спільнот в Україні, структур мусульманського способу життя в Азії тощо.

Науковці стверджують: спіралі історії накручуються на стрижневі, центральні цінності, які, збагачуючись не гинуть, а постійно відроджуються в нових формах, перетворюючи сучасність у всечасність метаісторії. **Первинні колективи втілюють здатність збереження, відтворення і трансляції базових структур світової історії лише у специфічному соціальному вимірі.**

2. Архетипи української культури

Можна говорити про наскрізність для історії як економічних структур типу товарно-грошових відносин, так і етичних утворень типу Декалога (десять заповідей), і політичних форм типу демократії чи деспотії. *Базові, інваріантні щодо часу структури ще чіткіше виявляються в культурі, де вони в основному характеризуються як архетипи*. Уперше ідею праобразів пізнання та культури висловив **Платон**, який посилався на віковічні *ейдоси*, що стоять за діяннями людини. Думки про *праформи* як «дороговкази буття» висловлював **Данте**. З різних, але наближених за результатами позицій, про праформи буття писали **І. Кеплер**, **І. Гете**. Ідею «*одвічних формул*», в які вкладається усвідомлення життя, що намагається знову й знову знайти наперед задані йому риси, висловлював **Т. Манн**. У систематичній формі *концепцію архетипів* розвинув **К. Юнг**, хоча й надав їй психологічного вираження.

Архетипи (праформи) характеризують розвиток соціокультурних явищ. Вони не заперечують соціального й культурного прогресу, навпаки, виступають показником фундаментальності його результатів. Але чим ґрунтовніше є культурне звернення, тим глибше воно проростає в історичний ґрунт цивілізації, і більше людських досягнень залучено до його підготовки та здійснення. Тому *найвищі досягнення людства укорінені в усій історії*. Це стосується і науки (всечасності, наприклад, ідей збереження матерії та руху, категорій хаосу і порядку тощо), і культури загалом, у якій *наскрізними є архетипи Істини, Добра і Краси*. Можна твердити про *універсальні архетипні символи* як науки, так і культури загалом. До них належать, формула троїчності буття, символіка протилежностей (світла та тіні, верху та низу, плоті та духу тощо), символи проєкцій та відображень, розумного порядку (софійності) та хаосу, довершеності кола та невизначеності лабіринту. Але в найвиразнішій формі архетипи виступають у національних культурах, які *втілюють долю та історичний досвід народів, хоч і не обмежуються традиціями*.

Аналіз архетипів становить адекватний, такий, що *відповідає умовам наукової раціональності*, метод дослідження національної культури та національного менталітету, праісторії та майбутнього етнічних утворень. Він потребує *емпіричного доведення наскрізності певних структур*, що можуть

застосовуватись для характеристики етнічної індивідуальності людей та спільностей, *пов'язує історичні методик дослідження з логікою структурних реконструкцій культурно-історичного процесу.*

Для **світоглядно ціннісної свідомості української культури** стало характерним висунення на передній план не формалізму розуму, а *того, що є корінням морального життя, «серця» як метафори інтимних глибин душі.* Цей **архетип «філософії серця»** розкривається як *принцип індивідуальності та орган відчуття Бога (П. Юркевич), як мікросвіт, вираження внутрішньої людини, основа людяності (Г. Сковорода), як шлях до ідеалу та гармонії з природою (Т. Шевченко), як джерело надії, передчуття, провидіння (П. Куліш) та ключ до «господарства душі», її мандрівок у вічність, сферу добра і краси (М. Гоголь).*

Г. Сковорода розробляв філософію серця під кутом зору «внутрішньої людини», того боку мікросвіту, який здатний втілювати символічне буття. А це символічне буття охоплює не тільки біблійську премудрість, а й знаковий менталітет української нації. Саме в такому плані філософія серця й дістала національну довершеність в ідеології кирило-мефодіївців. З погляду діячів **Кирило-Мефодіївського братства (Т.Шевченко, М.Костомаров, П. Куліш, В. Бєлозерський та ін.), національна культура та історія України – це втілення серця.** Тому українська ідея будується на серці, і «внутрішня людина» є суб'єктом зв'язку з рідним краєм, з Україною. На думку **П. Куліша, з серцем пов'язаний «передвічний скарб» народної мови, історичної величі минулого, відчуття особистого маєтку (хутора), який протистойть штучному місту.**

Вітчизняні науковці зазначають що філософія серця супроводжує унікальне в християнському світі становище. коли ще до протестантської реформації в культурному розвитку України стає звичайним **осучаснення смислів Старого Заповіту.** Значного поширення набуває **алегорично-символічний метод** трактування Старого Заповіту в Києво-Могилянській академії, в українському богослов'ї (**П. Могила, Г. Кониський, Г. Сковорода та ін.**).

Антропоцентризм, який загалом був властивий для українського народного світогляду, підсилювався з ідейного боку архетипом софійності світу, що розглядався як **Книга, Текст Бога,** тобто *реальні речі трактувалися не тільки в їхньому природному статусі, а й як символи, знаки Божої Премудрості.*

Концепція софійності світу мала особливе значення в Україні. Київська Русь народилася народилася на березі великого степового океану, що починається біля Великої Китайської стіни та закінчується долиною Дунаю поблизу Альп, тобто охоплює два континенти. Цей *степ був джерелом постійних нападів кочових племен* і тому розглядався русинами як **«темрява зовнішня», «безодня», хаос.** Цьому хаосові і потрібно було потиставити **«розумну ойкумену»,** якою виступало місто як софійне начало. Якщо виходити з концепції **А. Тойнбі,** що будується за схемою «виклик – відгук», то **освоєння степу й було відповіддю Русі-України на заклик універсуму.** Степ з простору кочовища перетворився на переоране поле, річки з зони перешкоди набігам – на транспортні артерії, околиці міст і сіл – у хутори на зразок ферм чи ранчо. Відповідно в етнічній свідомості Київської Русі посилюється розуміння цінності поняття кордону, межі, ліміту. Слово **«край»** починає пов'язуватися зі словами **«країна» та «україна»,** а остання асоціюється вже навіть зі світом, як про те свідчать слова **«Весь світ україну кругом облітала».** З поширенням феномена

«**українського поля**», що засвідчив рідкісну в історії перемогу осілої цивілізації над тиском степу, відбуваються зміни в етнічній свідомості. На передній план висувається не опозиція «місто – степ», а зіставлення «**місто – хутір**», де останній символізує трансформацію степової стихії у ферму, тобто обжитий кусок особисто відвойованої природи. В ідеології кирило-мефодіївців відношення «місто – хутір» трактується як опозиція типу «розум – серце», «чоловіче – жіноче», «тлінне – вічне».

Вчені зазначають, що в українському менталітеті та пов'язаній з ним національній культурі спостерігається *паралелізм зображення життя природи та людини, органічний зв'язок природного та соціального*. Що ж до архетипу природи, то вона розглядається не як храм, майстерня чи безодня, а як материнське родове начало, при цьому, на відмінне від загальнослов'янського поганства. В якому «мать сира земля» трактується у подвійному плані – і як життя, і як смерть, *в українській культурі архетип природи має винятково позитивний смисл*.

Паралелізм у подіях людини та сфери природи не зводиться до діалогу, а розглядається як входження до спільного для них *символічного світу мудрості та духовного життя*. Справжнім втіленням єдиного для людини та природи символічного світу є, як показав **О.О. Потебня**, народна творчість, український фольклор. *Цей символічний світ будується за парадигмою жіночого начала буття, порівняння природи з жінкою*.

Визнання особливого символічного світу з появою християнства було пов'язано в українській культурі з архетипом Слова. А він започатковується від так званої «*алфавітної молитви*» **Кирила**, що проголошувала слово *даром Святого Духа та явленням Божої Премудрості*. Надалі «Слово» в українській культурі, згідно з загально християнською позицією, трактується як «Логос», та в конкретнішому розумінні щодо людської мови, – як засіб апостольської мови. У філософському тлумаченні «Слово» розглядається як *модель світу* (**Г. Сковорода**) чи навіть як *скорочений міф*. **О.О. Потебня** вважав, що в кожному слові є внутрішня форма, яка наочно уособлює *понятійне бачення світу*. *Архетипно, тобто за творінням вихідних прообразів, українська культура породила двох корифеїв слова – О.О. Потебню – найвидатнішого дослідника мови, та Т. Шевченка – неперевершеного майстра художнього слова*. Слово в духовному житті України завжди вважалося *початком вільної думки та вільної людини*.

Національне самовизначення українського народу в драматичному XVII ст. загостило *інтерес суспільства до універсальних основ європейської цивілізації – античності, християнства та просвітництва*. Під час зростаючого протистояння католицизму і протестантизму, коли на Заході підноситься хвиля контрреформації, **П. Могила** проголошує *ідеї екуменізму, християнської єдності усього культурного світу, формулює концепцію синтезу східнослов'янських та західноєвропейських культур*. Його програма всебічно обґрунтовується на початку XVIII ст. **Ф. Прокоповичем**, який ідейно мотивував реформи Петра I в Росії. А в українській класиці XIX – XX ст. поряд з національними архетипами розкриваються універсалії світової культури, про що свідчать твори **І. Франка**, **Лесі Українки**, **М. Коцюбинського**, історичні та соціологічні праці **М. Драгоманова**, **М. Грушевського**, **В.Вінниченка**, **С.**

Подолінського і Б. Кістяківського. Ця спорідненість національних архетипів та універсалій світової культури і є передумовою вивільнення духовного життя нації з ситуації одноразовості й тлінності у простір вічності, у сферу затвердження історичних звершень народу в їх загальнолюдській значущості та гідності.